

Primož VitezFilozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
primoz.vitez@guest.arnes.si

UDK 81'34:37.091.3

MED FONEMSKO, GLASOVNO IN GRAFIČNO UČNO ZMOŽNOSTJO

1 UVOD

Vsak jezikovni sistem je kot idealna entiteta na osnovni (fonemski) ravni opisljiv s specifičnim fonološkim sistemom. Veljaven fonološki sistem je hkrati eden od temeljev za delovanje komunikacijskega koda, ki omogoča uspešno sporazumevanje med udeleženci v določeni jezikovni skupnosti, pa naj bodo ti govorniki »rojeni« ali »priučeni«. Ni dveh različnih jezikov, ki bi imela popolnoma enak fonološki sistem. *Fonemi* so torej osnovne jezikovne oblike, minimalne forme jezikovnega izraza, ki same po sebi ne nosijo pomenskih prvin. Imajo pa pri oblikovanju jezikovnih pomenov bistveno vlogo, ker delujejo po načelu substitucije in so torej v upovedovanju predmet izraznih izbir. Fonemi (kakor tudi vse druge jezikovne forme) funkcionirajo kot miselne reprezentacije, so diskontinuirani, matematično rečeno, njihovi robovi so določljivi.

2 PRODUKCIJA, REALIZACIJA, AKTUALIZACIJA

V fonetični analizi govornih procesov je fonemska aktualizacija¹ imenovana *glas*. Jezikovno aktualizacijo Chomsky utemeljuje kot performanco, ki je po definiciji individualna in kot taka neponovljiva. Variabilnost (spremenljivost) glasovne realizacije je (spet matematično gledano) njena edina absolutna konstanta, njeno stabilno akustično jedro pa deluje v mejah fleksibilne govorne prepoznavnosti. Kriteriji za opredelitev spremenljivosti glasu so dveh vrst, iz česar izhaja, da ni dveh absolutno enakih glasovnih izvedb. Prvič: govorniki se med seboj absolutno razlikujejo po fiziološkem ustroju govornih (govornega aparata), kar pomeni, da je fizična podoba njihovih govornih izvedb edinstvena in zgolj podobna izvedbam drugih govorcev. Drugič: potek prostora in časa pri avtonomnem govorcu ustvarja notranji dinamizem fizičnih okoliščin govora, ki vsak hip na novo določa akustične značilnosti izrečenega, se pravi, da govorec svojih glasov absolutno nikdar ne tvori dvakrat na popolnoma isti način. Obenem je treba glas opredeliti kot kontinuirano govorno enoto, kar potrjujejo tudi lastnosti *govorne verige*. Glasovi v govorni verigi niso

¹ Proces fizične realizacije fonema (ali: tvorbo glasu) bomo tu imenovali *aktualizacija*, ker izraz natančno opredeljuje koncept sprotnosti v tvorjenju tega osnovnega jezikovnega znaka. Obenem razkriva, da glas kot fizični objekt nastaja v času, in sicer na podlagi obstoječe systemske prvine (fonema), ki je del usvojene jezikovne zmožnosti.

sopostavljeni eden ob drugega, temveč vpostavljeni – eden v drugega. Fizične meje med posameznimi glasovi so težko določljive, ker prav prehajanje iz enega glasu v drugega (glasovna tranzicija) predstavlja bistveno prvino spontanega govora.

3 FUNKCIJA FONEMA V ZAZNAVI: ELEMENTARNA ANALIZA AKUSTIČNEGA SIGNALA

Ker je proces zaznave v temelju vsakršnega pridobivanja jezikovne zmožnosti (in ker je v začetnih pridobitvenih govornih fazah tudi vsakršna glasovna produkcija bolj ali manj reprodukcija), bomo skušali tu na kratko razčleniti komunikacijsko vlogo fonemskih oblik pri sprejemanju jezikovnih sporočil.

Glasovna izvedba je kot akustično utelešenje miselne fonemske reprezentacije fizični predmet, del fizikalne stvarnosti. Zračno valovanje, ki je snovni nosilec akustičnega signala, je pri samoglasnikih periodično, pri soglasnikih pa ga opisujemo kot aperiodično, ker je rezultatom delovanja glasilk dodan še akustični učinek takšne ali drugačne artikulacijske zapore. Zračno valovanje z določeno frekvenco prihaja skoraj hkrati do zaznavnih organov izvajalca (kar omogoča sprotni nadzor govorne tvorbe) in naslovnika govornega sporočila.

Uho torej najprej zazna fizični (akustični) dražljaj. Temu takoj sledi analiza signala s pomočjo usvojenih miselnih (fonemskih) reprezentacij. Ta prva formalna razčlemba akustične snovi omogoča prepoznavanje njenih fonemskih fragmentov in ji podeli primarno razberljivo obliko. Tovrstna analiza je lahko popolnoma uspešna le, če prejemnik govornega sporočila prepozna vse fonemske oblike, s katerimi je govorec tvoril akustični signal. Neprepoznavanje določenih fonemov je torej prvi bistveni problem, s katerim se sreča učeči se uporabnik tujega jezika. Velja namreč (znova), da imajo različni jeziki različne fonološke sisteme. Ko govorec usvoji vse prvine fonološkega sistema, je sposoben glasovno analizirati prejeta jezikovno sporočilo, ne da bi nujno tudi razumel njegov pomen. Tako bomo, če na primer pri prvi uri francoščine slišimo besedo »toi«, znali razčleniti njeno fonemsko sestavo / t + w + a / (ker gre za foneme, ki jih poznamo iz slovenščine), ni pa nujno, da bomo prepoznali njen pomen. Prepoznavanje pomenskih konceptov je šele naslednja faza v percepciji govora, ki ji sledi (ali pa poteče sočasno z njo) prepoznavanje morfosintaktičnih struktur, nato pa še znotrajsporočilna skladienjska in semantična kontekstualizacija teh upovedovalnih vzorcev. S tem seveda še niso zagotovljene vse razmere za uspešno sporazumevanje, ker mora udeleženec v njem ob vsem tem prepoznati še komunikacijski kontekst (namreč govorčev namen in sporočanje strategijo) in se pozneje ustrezno odzvati (ali pa ne) na govorčevo tvorbo.

4 GLAS IN VARIANTA

Glas smo opredelili kot individualno (po Saussurju: nesistemska) realizacijo fonemske oblike. Tako ali drugače *tipične* aktualizacijske odklone od standardnih

fonemskih določitev pa fonologija imenuje *variante* ali *alofone*. Toporišič² predlaga še izraza *inačica* in *različica*. Ponavadi govorimo o dveh vrstah fonemskih variant, namreč kombinatorni ali položajni, ko na izvedbo določenega fonema sistematično vpliva glasovno okolje, in regionalni ali narečni, ki je lahko značilna za dialektalno tipizirano skupino govorcev. Navedenima tipoma fonemske variante nekatere teorije dodajajo tudi takoimenovano socialno varianto, pri kateri gre za tipičen glasovni odklon, odvisen od socialne pripadnosti skupine govorcev (npr. dorso-velarni /R/, značilen za govor toskanske visoke buržoazije). Če bi šli v takšni razlagi alofona do konca, bi morali tem trem vrstam dodati še *patološko* varianto, ki je prav tako tipična za določeno večjo skupino govorcev ne glede na njihovo socialno ali geografsko pripadnost, na primer ljudi, katerih govor je zaznamovan z istim fiziološkim odklonom (sesljanje, pogrkovanje ipd.).

Pri učenju tujega (ali drugega) jezika predstavljajo položajne variante posebej zanimiv problem. Z utrjevanjem značilnih glasovnih realizacij (v slovenščini npr. stopnja odprtosti *e* in *o*) je treba seveda najprej usvojiti specifiko fonološkega sistema, pridobljeno glasovno zmožnost pa je treba nato dopolniti z rabo variant v kombinacijskih legah. Vzemimo za primer³ izgovorjavo slovenskega nosnega soglasniškega fonema /n/, ki jo fonologija slovenskega jezika opisuje kot dentalno, čeprav to mesto artikulacije pride v poštev le takrat, ko temu nosnemu soglasniku sledi samoglasnik ali artikulacijsko soroden soglasnik (npr. t, d). V primerih pa, ko se /n/ pojavi v kombinaciji z mehkonobnim soglasnikom (k, g; npr. v besedi *banka*), se mesto artikulacije pomakne krepko proti ozadju ustne votline; pravimo, da pride do delne asimilacije nosnika pod vplivom mehkonobnega soglasnika. In ne le to: rezultat takšne soglasniške asimilacije je tudi spremenjena podoba samoglasnika /a/ pred nazalom, ki v nadaljevanju (oziroma točneje: v procesu govorne anticipacije) sam postane nazalen. V danem primeru torej lahko opazujemo pojav nosnega samoglasnika v slovenščini, za katero vemo, da v svojem samoglasniškem sistemu nima nazalnih samoglasniških fonemov. Sklep: odsotnost določenih fonemskih oblik iz fonološkega sistema še ne pomeni odsotnosti glasovnih realizacij, ki so v navidezni opreki s sistemskim naborom oblik, pa v govoru vseeno nastajajo kot posledice univerzalnih značilnosti govorne verige.

5 USVAJANJE TUJEGA JEZIKA

opredeljujemo kot pridobivanje (usvajanje) jezikovne zmožnosti v okvirih tujejezikovnega sistema. Usvajanje sistema fonemskih oblik pri učenju maternega in specifik tujega jezika poteka tako, da govorec po zaznavni analizi določene glasovne realizacije posnema in jih uvršča v (svoj) kodni fonemski nabor. Za govorno uporabo fonemov

2 J. Toporišič (1992): Enciklopedija slovenskega jezika, Cankarjeva založba, Ljubljana, 344

3 Zanimiv zgled položajne variante v slovenskem govoru je tudi obnašanje naglašanih samoglasnikov /e/ in /i/ pred likvidno /r/, npr. v besedah *prepir* in *večer*. Oba samoglasniška fonema imata v tem položaju isto glasovno izvedbo (artikulacijsko vmesno med zaprto in polzaprto), kar med drugim dokazuje tudi dejstvo, da sta tovrstna naglašena zloga, kadar sta uporabljena na koncu verza, rimotvorna. Glej npr. M. Jesih (1989): *Soneti*, 38: »Blag onanist? Da, blažen kavalir, ki z vetrom liže veke vam zvečer.«

nedvomno velja, da v sprotne postopku upovedovanja med vsemi strukturnimi jezikovnimi tvorbami najprej postane samodejna. Preprosto rečeno: govorec, ki popolnoma obvlada fonološki sistem svojega jezika in artikulacijo njegovih glasovnih prvin, ne razmišlja sproti, *kako* bo aktualiziral ta ali oni fonem oziroma tvoril ta ali oni glas. Otrok, ki se priučuje svojemu maternemu jeziku, svoje usvojitvene postopke izvaja predvsem po avtomatiziranem načelu posnemanja. Vendarle obstaja temeljna razlika med učenjem maternega in tujega jezika. V naravi usvajanja materinščine je dejstvo, da je usvojitveni jezikovni material akustičen, se pravi govor. Zvoka in zvena materinščine je otrok deležen že v prednatalnih razvojnih fazah, tako da po rojstvu samo še izostruje in z izkušnjami nadgrajuje že zasnovano jezikovno zmožnost in občutljivost. Izhodiščni material pri šolskem usvajanju tujega jezika je praviloma pisne narave, zato govorne vsebine pouka tujega jezika pogosto izhajajo iz pisnih predlog in so velikokrat reducirane na ta odnos. Govor je v tujem jeziku praviloma nadgradnja predvsem branja, pozneje tudi pisanja. Takšno razmerje med pisavo in govorom je pogojeno z naravo tujejezičnega učnega procesa, v katerem je pisava, podobno kot sam učni postopek, nujno favorizirana kot intelektualno središče pridobivanja jezikovne kompetence. Najpogostejše metajezikovno vprašanje v zvezi s tujim jezikom je zato: »*kako se to in to izgovori?*«, medtem ko je spričo samoumevnega obvladovanja avtomatiziranih govornih mehanizmov v materinščini najpogostejše vprašanje v zvezi z jezikom: »*kako se to in to (pravilno) napiše?*« Bistvena razlika med učenjem tujega jezika in rastjo zmožnosti v maternem jeziku je torej prav v tem, da učeči se govorec tujega jezika fonemsko specifikko skuša konzumirati z znatnim zavestnim vložkom. Če je naš materni jezik slovenščina in se začnemo učiti francosko, bomo spočetka skrbno *pazili*, da bomo prednje ustnične samoglasnike (npr. /y/) ali velarni soglasnik /R/ izgovarjali tako, kot to veleva francoski govorni standard. Glasovna aktualizacija teh fonemov bo lahko postala samodejna šele tedaj, ko bo usvojen fonološki sistem in bo govorni aparat že vaju novih artikulacijskih postopkov in kombinacij.

Postopek prepoznavanja in usvajanja novih glasov iz tujih jezikov, ki mu sledi fonemska formalizacija, je zmeraj pogojen z dvema dejavnikoma: najprej je odvisen od govorcevih slušnozaznavnih sposobnosti (preprosto rečeno: od njegovega posluha, ki je soroden glasbeni občutljivosti) in mimetične prilagodljivosti, po drugi strani pa je (hoté ali nehoté, to je odvisno od udeleženčeve identifikacijske želje) zaznamovan z govorcevo lastno, že obstoječo jezikovno (fonemsko in artikulacijsko) zmožnostjo iz maternega jezika.⁴ To pomeni, da fonetične vaje iz (na primer) slovenščine kot drugega ali tujega jezika posebej v specifikah ne morejo biti organizirane povsem homogeno, temveč morajo biti prilagojene posameznim skupinam govorcev, torej usklajene z njihovim prvousvojenim kodom.

6 PRIMER: SLOVENŠČINA IN FRANKOFONSKI GOVORCI

Ustroj slovenskega samoglasniškega sistema je dokaj rudimentaren (posebej v primerjavi s francoskim) in s fonološkega stališča ni posebej problematičen.

⁴ Več o samodejnih vplivih prvousvojene jezikovne kompetence na tujejezične govorne izvedbe v P. Vitez (1999), 39-41.

Samoglasniške fonetične vaje za govorce, katerih materni jezik je francoščina, naj bi se v glavnem osredotočile na natančno poudarjanje razlikovanja med odprto-stnima stopnjama takoimenovanih srednjih vokalov *e* in *o*, druge značilnosti pa bi morale priti v ospredje glede na zmožnostne potrebe specifičnih frankofonskih govorcev. Na primer vaje z artikulacijsko »nevtralnim« samoglasnikom (polgla-snikom), ki nastopa npr. v slovenskih besedah *krt*, *smrt*, *prt* in je v francoščini labializiran, v slovenščini pa ne.

Razlik med slovenskimi in francoskimi soglasniškimi izvedbami je nekoliko več, vendar je tudi v tem primeru pri zasnovi fonetičnih vaj treba potegniti jasno ločnico med fonemsko zmožnostjo in glasovnimi aktualizacijami. Likvida /r/ je soglasniški fonem, ki obstaja v obeh jezikih, vendar je narava njegove realizacije takšna, da ima v slovenščini in francoščini isti artikulacijski način (v idealnem opi-su: vibrant), pa drugačno mesto artikulacije (v slovenščini alveolar, v francoščini velar). Francoski fonološki sistem ne pozna zlitniških fonemov, vendar to ne po-meni, da v določenih glasovnih kontekstih v francoščini ne prihaja do njihove re-alizacije (npr. v sintagmi *faites ça* ali *planète jaune*). Zelo verjetno je, da bo francoski govorec lažje in hitreje osmisli fonemičnost slovenskih zlitnikov, če se bo *zavedel* njihovega glasovnega obstoja v francoski govorni kombinatoriki. Podobno velja za obnašanje slovenskih zvenceh zapornikov in pripornikov v končnem položaju. Vemo, da jih slovenski govorci praviloma onezvenečajo (npr. v besedah *sneg*, *led*, *mož*), v francoščini pa velja pravilo, da končni zvenci soglasniki ostajajo zvenci (npr. *image*, *grande*), z izjemo likvid v neposrednem stiku z nezvenečimi zaporniki (npr. *peuple*, *meurtre*).

Jasno je, da je treba frankofonskemu slušatelju slovenščine posebej natančno približati tudi posebnosti slovenske prozodije. Najbolj očitne so seveda razlike med francoskim in slovenskim naglasnim sistemom (fiksni in mobilni naglas), precej pozornosti pa velja posvetiti tudi specifični slovenske stavčne intonacije. Znano je namreč predvsem to, da je amplituda francoskega stavčnega intoniranja v primerjavi s slovenskim zaznavno večja.⁵ Problem pedagoškega pojasnjevanja suprasegmentalne (zlogovne, besedne in stavčne) fonetike je v marsičem podoben prikazom segmentalnih (fonemskih in glasovnih) posebnosti določenega jezika, vendar je njena učna realizacija izraziteje utemeljena na obdelavah tekstov oziroma obširnejših (kontekstualiziranih) izsekih iz jezikovne realnosti in še posebej na predvidljivih pragmatičnih situacijah.

7 SKLEP

Proces poučevanja tujega jezika posebej ostro zastavlja vprašanje razmerja med jezikovno formo in substanco, se pravi med jezikovnimi oblikami in njihovi-mi realizacijami. Vprašanje je relevantno zaradi narave učenja tujega jezika, ki za razliko od učenja materinščine poteka v relativno poznih fazah učenčevega intelektualnega razvoja. S tega vidika je pri poučevanju tujega jezika nujno upoštevati dejstvo, da usvajanje tujega jezika izpeljujejo intelektualni procesi,

5 P. Vitez (1995), 271.

pri katerih je učenčeva zavestna investicija usmerjena v jezikovne elemente, ki so v materinščini popolnoma ponotranjeni in rabljeni samodejno. To še posebej velja za govor, ki je izrazito fiziološki proces, jezikovna fiziologija pa je pri vseh govorcih zgrajena na glasovnih načelih materinščine. Vprašanje razmerja med jezikovno formo in snovnimi jezikovnimi prvinami posredno zadeva tudi razmerje med pisanjem in govorom, vendar izraziteje na instrumentalni ravni: pisanje je intelektualna tehnologija, ki učečemu se subjektu omogoča hitrejši dostop do sistemskih jezikovnih prvin, hkrati pa mu služi kot izhodišče za izgradnjo tujejezične govorne kompetence.

IZBRANA BIBLIOGRAFIJA

- FÓNAGY, Ivan/Pierre LÉON (1979) *L'accent en français contemporain*, Studia Phonetica 15, Ottawa: Didier.
- LAH, Meta (2007) Le processus de la planification lors de l'écriture en langue étrangère : la langue et la structure V: *Linguistica* XLVII, Ljubljana, 47, 87–100.
- LÉON, Pierre (1966) *Prononciation du français standard*, Pariz: Didier.
- SEŠEK, Urška (2007) Nastajanje metabesedilnih prvin kot vidik procesa pisanja V: *Jezik in slovstvo* 52, 3/4, 131–144.
- VITEZ, Primož (1995) Analyse contrastive de l'intonation de la phrase française et slovène, V: *Linguistica* XXXV/2, Ljubljana, 257–274.
- VITEZ, Primož (1999) Od idealnih jezikovnih struktur k strategiji realnega govora, V: *Slavistična revija* 1, Ljubljana, 23–48.

POVZETEK

Med fonemsko, glasovno in grafično učno zmožnostjo

V jedru usvajanja materinščine je dejstvo, da je usvojitveni jezikovni material akustičen, se pravi govor. Zvoka in zvena materinščine je otrok deležen že v prednatalnih razvojnih fazah, tako da po rojstvu v mimetičnih procesih samo še izostruje in z izkušnjami nadgrajuje že zasnovano jezikovno zmožnost in občutljivost. Nasprotno je izhodiščni material pri šolskem usvajanju tujega jezika praviloma pisne narave, zato govorne vsebine pouka tujega jezika pogosto izhajajo iz pisnih predlog in so velikokrat reducirane na ta odnos. Govor je v tujem jeziku praviloma nadgradnja predvsem branja, pozneje tudi pisanja. Takšno razmerje med pisavo in govorom je pogojeno z naravo tujejezičnega učnega procesa, v katerem je pisava, podobno kot sam učni postopek, nujno favorizirana kot intelektualno središče pridobivanja jezikovne kompetence.

Ključne besede: jezikovna kompetenca, fonem, glas, usvajanje tujega jezika, pisava, govor

ABSTRACT

Sound Forms, Acoustic and Graphic Representations in Learning Competence

The linguistic competence in mother tongue is built on acoustic materials, i.e. on speech. Mother's linguistic sound is heard by the foetus in early pre-natal terms. After birth a baby is going through mimetical processes to sharpen and upgrade what has already been linguistically conceived. The basic material in acquiring a foreign language, though, is traditionally written: in a foreign language learning process the speech is often reduced to be realized from written texts. Thus the speech is mostly an upgrade of reading, then writing. Such proportion between writing and speech is conditioned by the nature itself of the learning process where writing is naturally preferred as main intellectual tool of acquiring linguistic competence.

Key words: linguistic competence, phoneme, sound, foreign language, writing, speech